

DE ANDERE JAREN ZESTIG

De opkomst van de Boerenpartij (1963-1967)

K. Vossen

De jaren zestig in Nederland gelden, net zoals in de meeste andere landen, als een tijdvak van enorme veranderingen op politiek, cultureel, religieus en sociaal terrein. Hoewel zulke veranderingen natuurlijk traag verliepen en niet in één enkel jaartal kunnen worden gevat, wordt het jaar 1966 dikwijls als een soort symbolisch omslagpunt beschouwd. De markeringspunten zijn overbekend: de val van het kabinet-Cals in de zogeheten 'nacht van Schmelzer' (oktober 1966), de oprichting van Democraten'66 (D66), de ludieke acties van een kleine groep Provo's met als hoogtepunt de rookbom tijdens het omstreden huwelijk van Beatrix en Claus, en ten slotte de publicatie van het manifest *Tien over Rood* door een groep jonge leden van de Partij van de Arbeid (PvdA), die als Nieuw-Links bekend kwam te staan.

Dit roerige jaar kende echter een andere opvallende gebeurtenis die enigszins in de vergetelheid is geraakt, namelijk de opvallende electorale successen van de Boerenpartij bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten en de gemeenteraden. De Boerenpartij, die in 1958 was opgericht en sinds 1963 met drie zetels in de Tweede Kamer zat, haalde bij deze verkiezingen respectievelijk 6,7 procent en 8,8 procent van de stemmen. Met dit laatste percentage zou de partij bij Tweede-Kamerverkiezingen goed zijn geweest voor zo'n dertien zetels. Opvallend aan dit succes was vooral dat de Boerenpartij haar stemmen niet alleen haalde van het platteland, maar meer nog uit middelgrote en grote steden. In Breda en Haarlem kreeg de partij meer dan dertien procent van de stemmen, in het katholieke bolwerk Nijmegen zelfs 14,4 procent, terwijl de partij in grote steden als Amsterdam en Den Haag rond de tien procent van de stemmen haalde. Als eerste partij sinds de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) in de jaren dertig en de Communistische Partij van Nederland (CPN) vlak na 1945 wist de Boerenpartij een substantieel aantal stemmen van de gevestigde partijen af te snoepen.

Dit was een wel zeer opmerkelijke prestatie voor een partij die ogenschijnlijk gericht was op de belangen van boeren, nauwelijks enige organisatie kende (statuten had ze niet), en die werd geleid door Hendrik 'boer' Koekoek, een curieus soort antiheld die met Drentse tongval allerlei boerenwijsheden debiteerde. Waarom deze wonderlijke partij zoveel stedelingen achter zich wist te krijgen, is eigenlijk nog steeds een raadsel. De enige meer uitgebreide studie over de partij van de Wageningse socioloog A.T.J. Nooij (verschenen in 1968!) ziet de partij in eerste instantie toch als product van 'desoriëntatie en radikalisme onder de boeren'.¹ In de meer recente historiografie over dit tijdvak – onder meer de twee standaardwerken van de historici H. Righart en J. Kennedy – komt de opmerkelijke opkomst van de Boerenpartij nauwelijks aan bod.² Dit verzuim valt natuurlijk voor een deel te verklaren vanuit de kortstondigheid van haar succes en de ogenschijnlijk geringe invloed die de partij in tegenstelling tot D66, Nieuw Links en ook Provo op de langere termijn heeft gehad. Koekoek en de zijnen wisten bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1967 weliswaar nog zeven zetels te behalen (evenveel als D66), maar vier jaar later verloor de partij, mede als gevolg van de vele interne conflicten, er weer zes. In 1981 verdween de Boerenpartij zelfs helemaal uit de Tweede Kamer, om er nooit meer terug te komen.

De geringe aandacht lijkt echter ook op een fundamentele interpretatieprobleem te wijzen. Het succes van de Boerenpartij is moeilijk in te passen in de dominante weergave van de jaren zestig als de periode van de confrontatie van een progressieve, voornamelijk door jongeren gedragen idealistische beweging en een in vertwijfeling geraakte politieke elite, die zich al snel neerlegde bij wat zij als onvermijdelijke veranderingen zag. Binnen zo'n verhaal is voor Koekoek en zijn aanhang hooguit een bijrolletje weggelegd als wereldvreemde, onontwikkelde reactionairen, die wanhopig doch vergeefs tegenstribbelen tegen die onontkoombare veranderingen. Het succes van de Boerenpartij in 1966 is vanuit dat perspectief niet meer dan een kortstondige paniecreactie van een angstige burgerij.

Het is echter mogelijk om de Boerenpartij anders te bezien dan louter als een reactionaire partij. In dit artikel zal de partij worden geplaatst in het bredere spectrum van rechts-populistische partijen en stromingen zoals dat in de jaren zestig bestond. Uit dit reservoir putte de Boerenpartij immers haar kader en ideeën en voor een deel ook haar stemmen. Deze rechts-populistische onderstroom bestond zoals duidelijk zal worden al langer, maar kon juist vanwege de vele maatschappelijke veranderingen in de jaren zestig opnieuw tot bloei komen.

Populisme

Aangezien een term als populisme dikwijls nogal achteloos wordt gebruikt, is het goed hierover eerst wat meer te zeggen. In de wetenschappelijke literatuur is de belangstelling voor het fenomeen populisme de laatste jaren sterk toegenomen als gevolg van de opkomst van allerlei *anti-establishment* bewegingen, die niet zonder meer als extreem-rechts of neofascistisch kunnen worden beschouwd.³ Te denken valt daarbij aan het Vlaams Blok in België, de *Freiheitliche Partei Österreichs* (FPÖ) in Oostenrijk, *Forza Italia* in Italië en natuurlijk ook aan de Lijst Pim Fortuyn (LPF) in eigen land. De term populisme heeft als gevolg van deze wetenschappelijke interesse zodanig aan analytische scherpte gewonnen, dat zij ook het optreden van allerlei ietwat schimmige, moeilijk te plaatsen protestbewegingen uit het verleden in een ander daglicht stelt. Zo bestaat er overeenstemming dat het bij populisme niet in de eerste plaats om een coherente set ideeën gaat maar veeleer om een politieke stijl, die zich aan verschillende contexten kan aanpassen maar waarin nochtans steeds een aantal vaste ingrediënten herkenbaar is. De eerste daarvan is dat populistten het politieke stelsel waarin zij actief zijn – en dat is vrijwel altijd een vorm van representatieve democratie – ten diepste wantrouwen. Populisten menen dat van vertegenwoordiging in dit stelsel nauwelijks sprake is, omdat de elite – dikwijls simpelweg aangeduid als ‘de politiek’ – niemand vertegenwoordigt maar alleen nog omwille van zichzelf functioneert. ‘De politiek’ bestaat volgens populistten niet alleen uit partijpolitici, maar ook uit journalisten, rechters en ambtenaren, die allen met elkaar onder één hoedje spelen. Populisten pleiten dan ook vaak voor een meer directe en meer gepersonaliseerde vorm van democratie zonder partijen, beroepspolitici en ingewikkelde procedures, die het volk monddood maken.

Een tweede steeds terugkerend element in het retorisch instrumentarium van de populistten is de verheerlijking van ‘het volk’ als bron van wijsheid. Goede politiek zou zich op de volkswil moeten baseren en niet op rapporten van allerlei deskundigen, die de partijen naar de mond praten. Dat het volk in realiteit sterk verdeeld is, is volgens de populistten de schuld van de elite die het volk heeft aangeprept dat er sterke tegenstellingen bestaan tussen klassen en/of religies. De strijd van de populistten is er dan ook op gericht om het volk te bevrijden van dit ‘valse bewustzijn’ – zoals marxisten het zouden noemen – zodat het weer een eenheid kan vormen, met een zelfde identiteit en gelijke belangen.

Een derde ingrediënt van het populisme is de cultus van een charismatisch leiderschap. Deze leidersfiguur ziet zich niet als vertegenwoordiger van een nieuwe partij maar als een onafhankelijke buitenstaander die niet besmet is door banden met de politieke elite, en die zich tot het

hele volk richt met de belofte de politieke Augiasstal schoon te vege. De nadruk op politieke persoonlijkheid en de weerzin tegen partijvorming brengen ons op een laatste populistisch stijlelement, namelijk de afkeer van organisatie en professionalisering. De echte problemen beginnen voor een populistische beweging dan ook vaak nadat zij electorale successen heeft gehad: veel kandidaten blijken dan – bij gebrek aan deugdelijke selectie – van ondermaatse kwaliteit of over een geheel eigen agenda te beschikken; fractiemedewerkers zijn eveneens slecht ‘gescreend’; de financiële administratie is ondoorzichtig; er zijn geen afspraken gemaakt over woordvoerderschappen of over inspraakprocedures van leden; de hiërarchie is onduidelijk. De gevolgen laten zich raden.

Onder welk gesternte populistische bewegingen kunnen opkomen, is minder eenduidig te zeggen. Zeker is wel dat het populisme een begeleidingsverschijnsel is van de modernisering van de politiek aan het einde van de negentiende eeuw. Tegelijk met de langzame uitbreiding van het kiesrecht en van de staatsaken zien we de opkomst van een nieuw soort leiders, die zich in naam van de volkswil – die zij meenden te kennen – keerden tegen de politieke elite. Zoals de politicoloog I. de Haan heeft laten zien, was het populisme aanvankelijk een links fenomeen gericht tegen een sociale elite die het volk zou uitsluiten. Na 1900 kreeg het populisme echter een rechts-autoritair en fascistische draai.⁴ Populisten richtten hun pijlen niet langer op een maatschappelijke elite maar op de vermeende corruptheid van de volksvertegenwoordigers, die ter wille van hun eigen achterban de schatkist zouden leegroven. Wie in de twintigste eeuw over populisme spreekt, heeft het dan ook meestal over een rechts-populisme, dat zich keert tegen een al te grote overheidsbemoeyenis met de economie.

Rechts-populisme in Nederland

De door De Haan genoemde omslag van een meer links georiënteerd populisme naar een rechtse variant is in Nederland goed zichtbaar. Door de uitbreiding van het kiesrecht, de toenemende staatsinterventies en de groeiende dominantie van partijorganisaties voelden vooral conservatieve liberalen zich steeds minder op hun plaats: hun voorstelling van de politiek is er een waarin eminente personen los van knellend partijverband een kleine nachtwakerstaat beheren. Het prestige van de volksvertegenwoordiging neemt door deze ontwikkelingen sterk af en steeds meer behoudende liberalen gaan pleiten voor een ander soort democratie, waarin niet partijen en programma’s maar personen en ‘het algemeen belang’ centraal staan. Na de invoering van de evenredige vertegenwoordiging en het algemeen kiesrecht in 1917 proberen verschil-

lende nieuwe bewegingen deze gevoelens van onbehagen te exploiteren met populistische campagnes tegen ‘de partijtyrannie’, ‘de sinterklazerij’ en de ‘dictatuur van de massa’, die het land naar de ondergang zouden leiden. Redding was slechts mogelijk door de invoering van een sterker op personen gericht kiesstelsel, versterking van de Eerste Kamer en wellicht ook door het algemeen kiesrecht weer af te schaffen: alleen zo zouden in plaats van amateuristische partijpolitici weer onafhankelijke en deskundige ‘mannen van de daad’ aan het roer komen te staan. Veel stemmen wonnen deze conservatieve populistten niet: alleen de Economische Bond van M.W.F. Treub had in 1918 kortstondig succes (drie zetels).⁵

Behalve dit specifieke conservatief-liberaal gekleurde populisme was er in deze jaren ook een soort populisme dat we vooral bij belangenpartijen tegenkomen. Dit type populisme appelleerde aan gevoelens van achtergesteldheid van groepen die zich niet vertegenwoordigd voelden in de verzuilde structuren van overleg. Dit probleem gold vooral voor vrijzinnig-protestantse of onkerkelijke middenstanders en boeren die bij het ontstaan van het verzuilde bestel enigszins buiten de boot waren gevallen. Voor beide categorieën ontstonden vanaf 1918 aparte populistische bewegingen, die zich keerden tegen ‘de partijpolitiek’ die de hardwerkende ‘kleurloze middenstof’ – waarop Nederlands welvaart was gebaseerd – in de steek had gelaten. Het middenstandspopulisme had vooral succes in de grote steden, waar de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) domineerde: in Utrecht, Den Haag en Amsterdam zat in deze jaren vrijwel permanent een middenstandspartij in de gemeenteraad. Volgens deze middenstandspopulisten was de ‘partijpolitiek’, geholpen door de pers, de vakbonden en de rechters, doelbewust bezig met de vernietiging van de middenstand omdat die electoraal niet interessant zou zijn. In de vaak kleurrijke campagnes – compleet met verkiezingsplaatjes, deelname van ‘bekende Nederlanders’ en revue-shows – legden de middenstandspartijtjes de nadruk vooral op de strenge bepalingen die voor horecagelegenheden, autoverkeer en populair amusement (bioscoop, revue, varieté) golden. Zelfs in hun spaarzame vrije tijd werd de hardwerkende middenstander door de ‘partijpolitiek’ dwarsgezet!⁶

Bij Tweede-Kamerverkiezingen trachtten middenstandspopulisten ook de boerenstand achter hun plannen te krijgen, maar veel succes sorteerde dit niet. De ontevreden boer werd in deze jaren reeds bediend door de Plattelandersbond, een in 1918 opgerichte belangenpartij die zich tegen de toenemende overheidsbemoeyenis met de landbouw keerde. Door de voortdurende crisis op het platteland sloeg die boodschap vooral halverwege de jaren twintig aan: de Plattelandersbond haalde bij de verkiezingen van 1922 en 1925 respectievelijk 1,6 procent

en 1,9 procent van de stemmen. Populair was de partij vooral in de provincie Drente, waar zij in sommige gemeenten zelfs meer dan veertig procent van de stemmen haalde. Het ging daarbij voornamelijk om vrijzinnig-protestantse akkerbouwers, die zich in de economisch moeilijke tijden niet vertegenwoordigd voelden door een van de zuilorganisaties of door een van de liberale partijen.

De onbetwiste leider van de Plattelandersbond was Arend 'boer' Braat. Als Tweede-Kamerlid baarde Braat nogal wat opzien door zich in woord en gedrag niets aan te trekken van de mores van het parlement. In zijn vaak in plat-Nederlands afgestoken speeches hekelde hij de breedsprakigheid en de ingewikkelde procedures in de politiek, die volgens hem bedoeld waren om te verhullen dat de boerenstand bewust vernietigd werd. De eigenlijke politieke tegenstelling was volgens Braat dan ook niet die tussen religies of klassen, zoals de overige partijen beweerden, maar die tussen stad en platteland. De stad, dat was de politiek, de bureaucratie, de decadentie en arbeidsschuweid, waartegen het platteland in opstand moest komen. Met de middenstandspopulisten en hun campagnes voor horeca en amusement had Braat dan ook weinig op.⁷

Het deftige conservatieve populisme, het kleurrijke middenstandspopulisme en het rauwe agrarische populisme, zoals dat na 1918 door verschillende bewegingen werd verwoord, zouden in de jaren dertig als aparte categorieën langzaam verdwijnen. In zekere zin waren zij overbodig geworden omdat de populistische retoriek tegen 'de politiek' en 'de partijtyrannie' onderdeel werd van een veel bredere crisisstemming met betrekking tot de democratie. Zo speelde de Antirevolutionaire Partij (ARP) met haar campagne rond H. Colijn als 'man van de daad' in op dezelfde sentimenten als de conservatieve populisten, terwijl de NSB het gemopper op 'de politiek' ging verbinden met het concrete alternatief van nazi-Duitsland. De kortstondige populariteit van de NSB in de jaren 1933-1936 dankte zij voor een deel dan ook aan het electoraat van middenstandspartijtjes, conservatief-liberale splinters en vooral van de Plattelandersbond.

De Boerenpartij als agrarisch-populistische partij

Oppervlakkig beschouwd lijkt de Boerenpartij zeker tot 1965/1966 te passen in de traditie van het agrarische populisme dat voor de oorlog door de Plattelandersbond was vertegenwoordigd. De 'boer Braat' van de Boerenpartij was Hendrik Koekoek, die eveneens voornamelijk bekend stond als 'boer Koekoek'. In 1958 had Koekoek de partij vrijwel eigenhandig opgericht, hij was landelijk lijsttrekker, lange tijd redacteur van het partijblad *De Vrije Boer*, partijvoorzitter en fractievoorzitter, en zou ook eigenhandig de partij in 1981 weer opheffen met de plechtige

belofte “pas weer terug te komen als de mensen weer verstandig worden”.⁸

Als zoon van een Drentse pluimveehouder groeide Koekoek op in een van regionale trots doortrokken boerengemeenschap waar Braat zijn grootste successen had behaald en waar men, zoals dat heette, werd “gewrocht uit jenever, turf en achterdocht”. Als belijdend Nederlands Hervormde en actief lid van de christelijke jongerenvereniging was hij er in veel opzichten een buitenstaander. Gedreven door de hoge werkloosheid maar ook door de wens te ontsnappen aan deze benauwde omgeving, trok hij in de jaren dertig naar het westen van het land om er als landarbeider de kost te verdienen – onder meer op de boerderij van B.W. Biesheuvel, de latere minister-president. Na de Tweede Wereldoorlog, waarin hij als soldaat in mei 1940 tegen het Duitse leger vocht, keerde hij niet terug naar Drente, maar vestigde hij zich als boer in het Gelderse Bennekom. Daar begon hij zijn politieke carrière, eerst als afdelingssecretaris van Christelijk-Historische Unie (CHU) en vanaf 1952 als voorzitter van de Landelijke Vereniging voor Bedrijfsvrijheid in de Landbouw (BVL), waar uiteindelijk de Boerenpartij uit voortkwam.

Zoals de benaming al aangeeft, keerde de BVL zich tegen de na 1945 sterk toegenomen overheidsbemoeienis met de landbouw. De sociaal-democratische minister van Landbouw S. Mansholt was ervan overtuigd dat het agrarisch bedrijf in Nederland alleen door een beleid van mechanisatie, schaalvergroting en prijspolitiek op de internationale markt concurrerend kon blijven. Als gevolg van de afnemende behoefte aan arbeidskrachten zochten veel landarbeiders en kleine boeren hun heil in de industrie, of emigreerden naar landen als Australië en Canada. Vooral kleine boeren voelden zich niet geheel ten onrechte in hun bestaan bedreigd door Mansholts beleid: velen van hen meenden dat de overheid de landbouw bewust de nek omdraaide, ten gunste van de industrialisering. Het Landbouwschap, het door de overheid ingestelde lichaam dat de boeren moest begeleiden in het als onvermijdelijk beschouwde proces van herstructurering, werd het mikpunt van de frustratie en woede van veel kleine boeren.⁹

Met felle campagnes tegen de ‘ambtelijke terreur’ van het Landbouwschap wist de BVL dan ook redelijk wat aanhang te krijgen onder kleine boeren en dan vooral onder diegenen die zich niet door een zuilorganisatie vertegenwoordigd voelden. Vol trots noemden de BVL-ers zich ‘vrije boeren’: zij waren ‘vrijheidsstrijders’ in verzet tegen de ‘dwangmaatregelen’ van een ‘logge bureaucratie’ en een ‘tyrannieke ambtenarendictatuur’. Vooral in de tweede helft van de jaren vijftig radicaliseerde de BVL sterk. Zo weigerden vrije boeren halsstarrig om de verplichte contributie aan het Landbouwschap te betalen, wat hen in

sommige gevallen kwam te staan op gerechtelijke verkoop van hun bezit. De slachtoffers van deze ‘terreur’, waaronder Koekoek en G.W. Voortman, kregen binnen de BVL de status van ware martelaren. Door de gerechtelijke procedures, maar ook door het ontbreken van steun van de gevestigde politiek en de negatieve berichtgeving in de kranten over het NSB-verleden van sommige vrije boeren raakte de BVL in toenevende mate in zichzelf gekeerd. Vol wantrouwen keek zij naar een buitenwereld, die alles in het werk leek te stellen om de ‘vrije boer’ te vernietigen. Er bleef de BVL nu niets anders meer over dan de oprichting van een eigen politieke partij, zo besloten Koekoek, Voortman en de landbouwingenieur H. Adams op 21 december 1956 in hotel Welgelegen te Ede.¹⁰

Het duurde evenwel tot december 1958 voordat de Boerenpartij officieel werd opgericht. In het BVL-blad *De Vrije Boer* presenteerde de partij zich in een pamflet als een “partij voor het gehele Nederlandse Volk, die op principiële gronden de strijd wil aanbinden tegen het dirigisme”. Met vette letters stond daaronder geschreven: “Tegen Staatsdwang, Tegen Dirigisme en Tegen Dictatuur, Dus voor de werkelijke vrijheid”.¹¹ Veel succes had de partij vooralsnog niet: in 1959 haalde de partij bij de Tweede-Kamerverkiezingen slechts 0,6 procent van de stemmen. Van enige organisatie leek nog nauwelijks sprake.

Begin jaren zestig keerde het tij voor de Boerenpartij. De halsstarrige weigering om de verplichte contributie aan het Landbouwschap te betalen leidde wederom tot verschillende rechtszaken, waarna de boeren werden gedwongen tot verkoop van hun land. In maart 1963 sloeg de vlam in de pan toen het Landbouwschap besloot om in Hollandscheveld de boerderijen van een aantal vrije boeren, die bleven weigeren hun contributie te betalen, te ontruimen. In de besneeuwde weilanden kwam het tot een gewelddadig treffen tussen de politie en vrije boeren, waarbij één boerderij in vlammen opging. De televisie zond de beelden van de drie dagen durende conflicten uit; ‘Hollandscheveld’ zou de eerste grote televisierel van de jaren zestig worden. De foto’s van boeren die onder begeleiding van de politie uit hun huis werden gezet terwijl de sneeuw nog op de velden lag, haalden zelfs in sommige buitenlandse kranten de voorpagina. Te midden van alle tumult wierp Koekoek zich op als de woordvoerder van de vrije boeren: hij liet het in de vele televisie-, radio- en kranteninterviews niet na om *en passant* zijn Boerenpartij aan te prijzen.¹² De gevolgen bleven niet uit en bij de enkele maanden later gehouden Tweede-Kamerverkiezingen haalde de Boerenpartij 2,1 procent van de stemmen, waarmee zij met drie zetels in de Tweede Kamer kwam.

De Boerenpartij en het conservatieve populisme

Het stemmenpercentage van de Boerenpartij in 1963, kwam ongeveer overeen met het aandeel dat de Plattelandsbond in zijn hoogtij-jaren 1922-1925 had weten te halen. Maar wie de uitslag beter bestudeert, ziet direct ook al een aantal opmerkelijke verschillen. Zo was de Boerenpartij electoraal veel minder afhankelijk van de Drentse boeren dan de Plattelandsbond. Weliswaar kende de kieskring Drente het hoogste percentage (4,2 procent), maar ook in Overijssel, Gelderland en zelfs in het katholieke thuisland Limburg wist de partij relatief hoge scores te halen. Opvallend was voorts dat Koekoek ook in de steden al enige aanhang had. Waar Braat nooit meer dan een handjevol stedelingen achter zich wist, daar stemden alleen al in Amsterdam bijna tienduizend kiezers op Koekoek.¹³ De verklaring voor deze stedelijke aanhang lijkt in de eerste plaats te wijzen op een groeiende betrokkenheid met de crisis van het boerenbedrijf, gerepresenteerd door de beelden van Hollandscheveld. Enerzijds bestond er sympathie voor de schijnbaar met uitsterven bedreigde boer, gevoelsmatig de hoeder van oude waarden, anderzijds konden de beelden uit Hollandscheveld als symbool gelden voor de toenemende frustraties bij velen over een te bemoeizuchtige overheid. Vooral dagbladen als *De Telegraaf* en *Nieuws van de Dag* wierpen zich in deze jaren steeds meer op als de spreekbuis van de onvrede van veel burgers met het dirigistische beleid van de staat. Vaste columnist J. Gans schroomde er niet voor om termen als zuilendictatuur, fascistische dwingelandij en pseudo-democratie te gebruiken om de overheidsbemoeienis te hekelen. Koekoek en zijn vrije boeren konden dan ook al vanaf het einde van de jaren vijftig op zijn volledige begrip rekenen. Zoals een electoraal onderzoek heeft aangetoond, bestond dan ook een duidelijk verband tussen steun aan de Boerenpartij en de verspreidingsdichtheid van *De Telegraaf* en *Nieuws van de Dag*.¹⁴

Een tweede verklaring voor de stedelijke aanhang was dat Koekoek in tegenstelling tot Braat van meet af aan ook buiten de agrarische gemeenschap bondgenoten heeft gezocht en wel in meer urbane, conservatieve kringen. Daarmee belandde hij in een wereld van minuscule partijtjes als het Jong Conservatief Verbond en de Nationale Unie, conspiratieve conservatieve genootschapjes en obscure tijdschriftjes, waarin monomane amateur-politici, gefrustreerde oud-Indischgasten en voormalige aanhangers van antidemocratische partijtjes als het Verbond voor Nationaal Herstel, Nationaal Front en de NSB hun zegje konden doen. Apocalyptische beschouwingen over een door de PvdA gesteunde bolsjewistische machtsovername wisselden elkaar af met wanhopige oproepen aan het Nederlandse volk zich te ontdoen van de corrupte partijen. Deze laatsten werden zonder onderscheid verantwoordelijk

gesteld voor de verkwanseling van Indië, de hoge belastingdruk en meer in het algemeen voor de hele sfeer van materialisme, nihilisme en slapheid. De conservatief-populistische retoriek van vòòr 1940 was er nog springlevend. Wat Nederland nodig had, waren ‘kerels en geen programma’s’; ‘mannen van de daad’ die krachtadig ingrepen waar de Nederlandse cultuur en het gezag van de overheid werden ondermijnd, maar die de economie met rust lieten. In de terugkeer naar het districtenstelsel, waarin het persoonlijk element sterker was, en in de invoering van aparte Tweede-Kamerzetels voor niet-gekozen deskundige ‘sterke kerels’ zag men belangrijke eerste stappen in wat ‘de verdieping van de democratie’ werd genoemd.¹⁵

De contacten tussen Koekoek en dit conservatieve milieu – dat zichzelf graag rechts-nationalistisch noemde – dateerden zeker al van 1956, toen Koekoek kandidaat stond voor de Nederlandse Oppositie Unie (NOU). Die verkiezingsdeelname werd geen succes, mede door de stroom van negatieve publiciteit die de NOU over zich heen had gekregen in de maanden voor de verkiezingen. Zo bleek de voorzitter van de partij, P.J. Galliard, betrokken bij een mislukte poging om de door de politionele acties berucht geworden KNIL-kapitein R. Westerling naar de Molukken te brengen om vanuit daar een guerilla tegen de Indonesische regering te beginnen. Ernstiger was de onthulling dat de partij steun kreeg van het *Sociaal Weekblad* van P. van Tienen, een oud SS-er en voorzitter van verschillende neonazistische groepjes, terwijl op de kandidatenlijst de ‘politieke delinquent’ J. Beckering Vickers bleek te zijn geplaatst.¹⁶

De NOU haalde slechts 0,3 procent van de stemmen, maar dit verkiezingsfiasco weerhield Koekoek er niet van om ook met de Boerenpartij samenwerking te blijven zoeken in conservatieve kringen. Vanaf het begin stond voor de oprichters vast dat de Boerenpartij in geen geval louter een belangenpartij mocht worden. Niet alleen was de electorale basis die de BVL bood te smal, bovendien had de term belangenpartij door de activiteiten van de Plattelandersbond en de middenstandspartijtjes van vòòr 1940 een uiterst negatieve connotatie gekregen. Waarschijnlijk geïnspireerd door de electorale successen van de Fransman P. Poujade, die met zijn campagnes tegen de hoge belastingdruk in 1956 in één klap meer dan tien procent van de stemmen had gekregen, besloten Koekoek en zijn medestanders in te spelen op een wijdverbreid gevoel van onbehagen onder de burgerij, de boeren en de middenstand ten aanzien van de ‘dirigistische’ overheid. Vrijheid moest het trefwoord zijn: vrijheid van ondernemen, van overdreven regelgeving, van te hoge belastingen, van ambtelijke willekeur. De beoogde naam van de partij was Boeren-, Burgers- en Middenstandspartij, maar door de vervroegde Tweede-Kamerverkiezingen van 1959 was het bij Boerenpartij geble-

ven. Wel ging de Boerenpartij met het oog op de Kamerverkiezingen een samenwerkingsverband aan met de Partij van Vrije Burgers, een vooral in Den Haag actieve partij onder leiding van de kleurrijke journalist J. Fabius.¹⁷ Als hoofdredacteur van het blad *Nieuwsbrief* was Fabius de spin in het web van allerlei rechts-nationalistische organisaties. Door zijn toedoen kwamen typisch rechts-nationalistische issues (orde en gezag, volksopvoeding, de belangen van Indische Nederlanders en de band met Nieuw-Guinea, Ambon en Zuid-Afrika) sterker op de voorgrond te staan bij de Boerenpartij. Koekoek werd zich steeds meer bewust van de electorale mogelijkheden die een nationalistisch, anti-Indonesisch standpunt hem boden, niet in de laatste plaats in de voor een deel nog politiek dakloze Indische gemeenschap. Met het oog hierop schonk hij in 1962 de opbrengst van de gerechtelijke verkoop van een stuk van zijn grond aan een actie van *De Telegraaf* om de Nederlandse soldaten in Nieuw-Guinea een radiotoestel cadeau te doen.¹⁸

Het 'Groot-Nederlands' nationalisme zou vanaf 1959 een vast bestanddeel vormen van Koekoeks politieke repertoire. Het had hem de toegang verschaft tot het rechts-nationalistische, deels ook Indische milieu. Behalve uit de BVL trok de Boerenpartij haar leden nu ook uit uiteenlopende organisaties als de Nederlands-Zuid-Afrikaanse Werkgemeenschap, het Oud-Strijders Legioen, de Johannes Althusius-Stichting, het Comité Zelfbeschikking Nieuw-Guinea en het blad *Burgerrecht*.

Groei en spanningen

Door de banden met rechts-nationalistische kringen, de impliciete steun van *De Telegraaf* en *Nieuws van de Dag* en de symbolische waarde van *media-event* Hollandscheveld was de Boerenpartij vrijwel van meet af aan meer dan een veredelde doorstart van de Plattelandersbond. Waar de Plattelandersbond als een sterk geïsoleerde, voornamelijk Drentse belangenpartij gold, sloot de Boerenpartij aan bij het rechts-populistisch gekleurd verzet tegen de overheidsbemoeienis en strenge regelgeving. De naoorlogse wederopbouw was voltooid; het welvaartsniveau was tot nooit eerder vertoonde hoogten gestegen; katholieken, gereformeerden en arbeiders waren zo langzamerhand wel 'geëmancipeerd': het was kortom tijd voor een nieuwe politiek, met nieuwe partijen, die de burgers de vrijheid gaf waarom deze vroegen. Nieuwe partijen die voor zo'n nieuwe politiek stonden waren er voldoende in 1963: aan de Tweede-Kamerverkiezingen van dat jaar namen behalve de Boerenpartij ook rechts-populistische partijtjes deel als de Partij Economisch Appèl, de Liberale Staatspartij van L.R.J. Ridder Van Rappard, de Liberale Unie van de Amsterdamse hotelhouder N. Verlaan, en de Nieuwe

Democratische Partij (NDP) van M. Lewin, medeoprichter van radiopiiraat Veronica. Stonden de eerste twee sterk in de traditie van het conservatieve populisme, de NDP en de Liberale Unie deden met hun kleurrijke campagnes, hun excentrieke en sterk publiciteitsgerichte leiders en hun affiniteit met de modernere populaire cultuur eerder denken aan de vooroorlogse middenstandspartijtjes. Hoewel geen van bovengenoemde partijtjes een zetel zou halen, waren ze samen toch goed voor 1,6 procent van de stemmen.¹⁹ Reeds in 1963 was derhalve al een klein deel van het electoraat (inclusief de Boerenpartij in totaal 3,8 procent) – zowel op het platteland als in de steden – vatbaar gebleken voor rechts-populistische retoriek.

Het rechts-populistische verzet tegen ‘de politiek’ zou na de verkiezingen van 1963 zowel in intensiteit als omvang sterk toenemen. Een belangrijke aanleiding daarvoor waren de verwickelingen rondom de zogeheten Radio Exploitatie Maatschappij, een televisiepiiraat die uitzond vanaf een buiten de territoriale wateren gelegen booreiland (het zogenaamde REM-eiland). Ondanks of juist vanwege haar populariteit onder de televisiekijkers, besloot de overheid in te grijpen en de REM-uitzendingen te verbieden. Voor de REM was dit reden om in haar laatste uitzendingen de democratie in Nederland op de hak te nemen: ‘de politiek’ had volgens de televisiepiraten aangetoond nauwelijks te weten wat onder het volk leeft. *De Telegraaf* ging zich naar aanleiding van het verbod op de REM nog sterker dan tevoren keren tegen de ‘zuilendictatuur’ van de gevestigde partijen, die om hun eigen omroepen te beschermen nieuwkomers de pas afsneden.²⁰ Dit populistisch sentiment nam verder toe na de val van het kabinet-Marijnen over de omroepkwesitie. Zonder tussentijdse verkiezingen ruilde de Katholieke Volkspartij (KVP) de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) in voor de PvdA en trad een nieuw kabinet onder leiding van J.M.L.Th. Cals aan. Deze weinig verheffende partnerruil gaf voedsel aan de rechts-populistische kritiek dat de gevestigde partijen lak hadden aan de kiezers en dat de Nederlandse democratie ingrijpende vernieuwing behoefde.

De tijd scheen kortom rijp voor een sterk rechts-populistisch front en de Boerenpartij leek met haar drie kamerzetels de aangewezen partij om als samenbindende factor op te treden. Meer dan wie ook had Koekoek zich in de Tweede Kamer verzet tegen de opheffing van de REM: het volk had volgens hem genoeg van alle politieke kletspraatjes van de verzuilde omroepen. Wat stelde die democratie nog voor als de eerste, niet door ‘de politiek’ gecontroleerde omroep de nek om werd gedraaid? Om zijn steun aan de REM te onderstrepen stelde Koekoek REM-omroepster M. Bierenbroodspot aan als zijn privésecretaresse, terwijl haar collega H. Benninck een plaats op de kandidatenlijst toegezegd kreeg.²¹

Door deze publicitair handige zetten groeide Koekoek steeds meer uit tot de held van *De Telegraaf* en de REM, die later als TROS zendrecht kreeg. Tal van nieuwe leden sloten zich aan bij de Boerenpartij, waaronder een groot deel van het kader van de Liberale Staatspartij, Liberale Unie, Nieuwe Democratische Partij en Partij Economisch Appèl. Door de komst van deze nieuwe leden veranderde de Boerenpartij nog sterker van een agrarisch-populistische in een meer algemeen rechts-populistische partij. De tradities van het conservatieve populisme, het middenstandspopulisme en het agrarische populisme kwamen als het ware in haar samen. Dit vergrootte op zijn beurt weer de reikwijdte van de partij. Op de golven van het rechts-populistische sentiment was de Boerenpartij rond 1966 uitgegroeid tot het natuurlijke verzamelpunt voor alles wat zich rechts van de VVD en de confessionele partijen bewoog.

Geheel zonder spanningen verliep de komst van al deze nieuwe leden natuurlijk niet. Velen van hen – en dan met name de meer deftige conservatieve populistten – namen zo hun eigen verwachtingen en opvattingen mee over de politieke beginselen en het politieke leiderschap van de Boerenpartij. Wat die principes betreft, daar viel nog wel een mouw aan te passen. Koekoek had zich nooit veel gelegen gelaten aan beginselvorming: het leidde volgens hem maar af van de concrete strijd die gevoerd moest worden. Hij liet het schrijven van het beginselprogramma dan ook over aan de advocaat A. Zeegers, voormalig lid van de ARP en de Nationale Unie en redacteur van *Burgerrecht*. Zeegers bracht de verschillende standpunten onder in een beginselprogramma dat verrassend confessioneel van karakter was. Het programma opende zelfs met een christelijk gemotiveerde afwijzing van de volkssoevereiniteit, die eerder deed denken aan de Staatkundig-Gereformeerde Partij (SGP) of het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV).²² Op grond daarvan is de Boerenpartij wel als een confessionele partij betiteld, maar daarmee wordt de plaats die het beginselprogramma binnen een populistische beweging als de Boerenpartij innam wel erg overschat. Typerend hiervoor is dat Koekoek in 1966 ook zijn zegen gaf aan de pogingen van de Bakkumse ingenieur W. Stam om de Boerenpartij een ideologische basis te geven, die weinig meer met Zeegers' confessionalisme van doen hadden. Stam, die volgens eigen zeggen geadviseerd werd door *Algemeen Handelsblad*-redacteur H.J.A. Hofland, zag in de Engelse landbouweconoom G.N. Parkinson 'de Karl Marx van de Boerenpartij'.²³

Hoe dit ook zij, van veel betekenis waren deze pogingen tot beginselvorming uiteindelijk niet. De Boerenpartij bleef ondanks alle programatische versiering toch in eerste instantie de partij van Koekoek. Zeegers zou dit aan de lijve ondervinden. Enkele maanden na publicatie

van zijn programma werd hij uit de partij gezet, omdat hij had verkondigd dat het leiderschap van Koekoek niet meer paste bij een serieuze rechts-nationalistische partij. Een man als Van Rappard, de in deze tijd bekende strijder tegen morele en culturele verwildering, had Zeegers een betere kandidaat geleken en desnoods wilde hij zelf wel de kar trekken.²⁴ Veel meer dan met zijn beginselprogramma had hij daarmee het wezen van de partij geraakt. Met het roeyement van Zeegers en met hem van enkele andere rechts-nationalisten waren zo ook de grenzen aangegeven waarbinnen de nieuwe leden in de partij zich mochten bewegen. Zij konden hun invloed uitoefenen op de koers van de partij, maar aan het leiderschap van Koekoek viel niet te tornen. Overigens zou ook Stam enkele maanden na publicatie van zijn ideologische geschrift uit de partij verdwijnen.

De boer als troef

Waarop was dit ogenschijnlijk onaantastbare leiderschap van Koekoek gebaseerd? Simpel gesteld: op zijn merkwaardige populariteit. Hoewel fractievoorzitter van een geïsoleerde kleine partij, kwam Koekoek al vanaf 1965 in enquêtes steevast naar voren als een van de, zo niet de populairste politicus van het land. Zijn optreden in de Tweede Kamer kreeg van het publiek, dat sinds korte tijd flarden van de debatten op televisie kon volgen, dikwijls een hogere waardering dan dat van ervaren rotten als W.K.N. Schmelzer en A. Vondeling. “Hendrik Koekoek”, zo concludeerde *De Telegraaf*, “staat op eenzame hoogte aan de top van de Nederlandse politieke hitparade”.²⁵

Waar dit ‘Koekoek-effect’ vandaan kwam, was veel tijdgenoten echter een raadsel. Koekoeks hele verschijning en optreden leken immers het tegendeel van dat van een modern charismatisch politiek leider. Met zijn norse blik, morsige kleren en zijn immer afgeknepen slot-‘n’ was hij eerder het schoolvoorbeeld van een Drentse provinciaal, aan wie de modernisering voorbij was gegaan. In de Tweede Kamer bleek hij meestal nauwelijks op de hoogte van de dossiers waarover hij sprak en kreeg hij hooguit hoongelach over zich heen als hij een procedure of wet niet had begrepen. Zijn voornaamste argumenten om het regeringsbeleid te bekritisieren waren niet citaten van erkende wetenschappers of cijfers van een planbureau, maar anekdotes uit zijn landbouwbedrijf of aloude boerenwijsheden. De achtergronden van de hoge belastingdruk analyseerde Koekoek in een interview als volgt: “Voor elk tientje krijgen we maar een gulden terug, want ze moeten d’r beter van worden. Waarom gaan ze zich anders met ons bemoeien? Want zo is ‘t toch. Je gaat je d’r niet mee bemoeien als je d’r niet wijzer van wordt. Zo is het toch een keer in de wereld. Je bemoeit je d’r mee om d’r wijzer van te

worden. Als je d'r niet wijzer van wordt, dan bemoei je d'r niet mee. Dat doet geen mens.”²⁶

Niets wees er op dat ook maar iemand in en om het Binnenhof hem serieus nam. En alsof dit niet al erg genoeg was bleek hij vrijwel permanent verwickeld in allerlei juridische en financiële conflictjes, die breed werden uitgemeten in de kranten. Alles wees er kortom op dat Koekoeks lidmaatschap van de Tweede Kamer van zeer korte duur zou zijn, althans gemeten naar de in politiek-Den Haag geldende criteria. Waarom was deze moderne Boer Braat dan toch zo populair? Volgens de journalist H.J. Meijer, die in 1966 onder het pseudoniem B. van Dienst een boekje over de Boerenpartij schreef, dankte Koekoek zijn populariteit aan de behoefte van de media aan “kostelijke, kosteloze entertainers, die een goedkoop en levensecht stukje amusement bieden”. Koekoek paste volgens Meijer dan ook in hetzelfde rijtje als antirookmagiër Robert-Jasper Grootveld, schrijver Jan Cremer, sekteleider Lou de Palingboer en andere excentrieke figuren die in deze periode dankzij alle media-aandacht uitgroeiden tot ware culthelden.²⁷ Inderdaad onderkende Koekoek sinds ‘Hollandscheveld’ het enorme belang van publiciteit en hij genoot er ook van om in de schijnwerpers te staan. Aan een journalist van de *Haagsche Post* bekende hij dat hij tijdens de conflicten in Hollandscheveld eigenlijk ‘twee prachtige dagen’ had gehad.²⁸ Waar hij in de jaren vijftig in het blad *De Vrije Boer* soms uitvoerige beschouwingen over de politieke situatie publiceerde, beperkte hij zich vanaf dat moment dan ook in toenemende mate tot het verstrekken van komische *one-liners* aan journalisten of het opnemen van singletjes als het ‘Koekoekslied’ en de ‘Boerenwals’.

Het zou echter onjuist zijn Koekoeks populariteit slechts af te doen als een mediahype. Voor de meeste van zijn kiezers bevredigde Koekoek meer dan een soort behoefte aan politiek vermaak. Afgaande op de door kranten ondernomen onderzoekjes onder Koekoekstemmers in 1966, bestond er vooral waardering voor Koekoeks helderheid in het debat. “Hem kun je tenminste vatten”, zo verwoordde een van zijn kiezers het. “Hij is iemand die de dingen eenvoudig zegt, niet zo’n wauwelaar die volzinnen met Latijn doorspekt”, meende een ander.²⁹ Wat collega-parlementariërs als zijn zwakte zagen – zijn stuntelige simplisme – was voor velen juist zijn kracht. Met al zijn boerenwijsheden bracht Koekoek de politiek voor velen tot de begrijpelijke proporties terug van een strijd tussen goeden en kwaden.

Daaraan bestond grote behoefte, want zeker na de tussentijdse partnerruil van de KVP in 1965 leek de Haagse politiek steeds meer op een nauwelijks te begrijpen schaakspel, waar alleen politieke experts en deskundologen met hun ingewikkelde jargon invloed op konden uitoefenen. Leaders als KVP-er Schmelzer en PvdA-voorman Vondeling

waren geen volksleiders maar politieke professionals, sterk resultaatgericht en bedreven in het sluiten van deals maar naar buiten toe afstandelijk, rationeel en schoolmeesterachtig. Daardoor pasten zij slecht in een tijdvak waarin kiezers hun keuze steeds minder baseerden op traditie en wereldbeschouwing en steeds meer op de indruk die een partij en/of leider op het moment zelf achterliet. En die indrukken deden kiezers voornamelijk op via de televisie, het nieuwe massamedium. Koele en zakelijke afstandelijkheid kwamen op de televisie echter slecht over, evenals de gekunstelde vrolijkheid die sommige media-adviseurs politici aanpraatten.³⁰ Wie het bij veel kijkers wel ‘goed deden’ op de buis, waren authentiek overkomende politici met een heldere maar ook een tikkeltje humoristisch verpakte boodschap. Koekoek voldeed volgens velen aan deze norm, evenals andere in deze tijd populaire politici als J.M.A.H. Luns, de even melige als conservatieve minister van Buitenlandse Zaken, de strijdbare communist M. Bakker en vanaf eind 1966 natuurlijk ook H.A.F.M.O. van Mierlo, de politieke amateur die met zijn D66 ‘het bestel’ wilde opblazen.

Dat Koekoek met zijn simplistische directheid ‘televisiegeniek’ was, droeg ongetwijfeld sterk bij aan de electorale winst van de Boerenpartij in 1966. Natuurlijk, ook de botsingen tussen jongeren en de politie in 1966 – met als hoogtepunt de door de Provo’s gegooid rookbom tijdens het Koninklijk Huwelijk op 10 maart – speelden mee. In de dagen na het rookbomincident stonden de kranten – met name *De Telegraaf* – vol ingezonden brieven van woedende burgers, die schande spraken over de neurotische, onhygiënische Provo’s die het blazoen van Nederland voor het oog van de wereld hadden bezoedeld.³¹ Maar de rellen in 1966 waren toch vooral een katalysator van een rechts-populistisch sentiment dat al enige jaren sluimerde. Door zijn felle strijd tegen de belastingdruk, het Landbouwschap en het verbod op de REM, en door zijn opvallende stijl kon Koekoek zich ook presenteren als de ware buitenstaander, die de bezem door de politiek en de straat wenste te halen.

Triomf en ondergang

De lotgevallen van de Boerenpartij na de triomfen bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten en de gemeenteraden in 1966 passen naadloos in het plaatje van een populistische beweging. De partij was groot geworden dankzij de populariteit van haar voorman en haar populistische campagne tegen de politieke elite. Van enige organisatie was echter nauwelijks sprake. De Boerenpartij kende nog steeds geen statuten en de kandidaten die in de raden en Staten zitting namen, waren nauwelijks gescreend. Deze organisatorische chaos was een direct

gevolg van de afkeer van geïnstitutionaliseerde politiek en de eenzijdige gerichtheid op de leider. Koekoek werkte iedere poging hier verandering in te brengen hoogstpersoonlijk tegen. De couppoging van Zeegers had zijn wantrouwen verder aangewakkerd: iedere tendens naar organisatievorming beschouwde hij als een samenzwering die de kop moest worden ingedrukt. De enige leden die hij enigszins vertrouwde, waren oudgedienden uit de eerste beginjaren van de BVL. Dit wantrouwen zou volgens de geroyeerde partij-ideoloog Stam zelfs zo sterk zijn geweest dat Koekoek de verkiezingsoverwinningen van 1966 met gemengde gevoelens had ontvangen. Met de omvangrijke stedelijke aanhang was de partij hem boven het hoofd gegroeid.³²

Uitgerekend een van die vertrouwelingen raakte kort na de triomf bij de raadsverkiezingen ernstig in opspraak. In september 1966 onthulde de *Nieuwe Rotterdamse Courant* dat Adams, die samen met Koekoek het initiatief tot oprichting van de Boerenpartij had genomen, in 1946 was veroordeeld wegens collaboratie. Adams was lid van een nazistische splinterpartij – de Nationaal-Socialistische Nederlandsche Arbeiderspartij (NSNAP) – en ook schreef hij geregeld voor het antisemitische blad *De Misthoorn*. Bij Adams' beëdiging tot lid van de Eerste Kamer op 20 september 1966 herhaalde VVD-collega J. Baas deze beschuldigingen, waarop de twee slaags raakten. Het was het startsein voor een serie conflicten in de Boerenpartij, die breeduit in de kranten werd verslagen. Koekoek weigerde om Adams te laten vallen en deed allerlei wilde en merendeels onjuiste beschuldigingen over de foute verledens van politici uit andere partijen. Ondertussen kwamen de media met allerlei nieuwe onthullingen over de aanwezigheid van oud-NSB-ers in de partij.³³ In het verhitte klimaat van 1966, waarin de trauma's van 1940-1945 weer sterk opspeelden, werd de Boerenpartij vooral voor progressieve jongeren de belichaming van een veronderstelde doorwerking van de fascistische mentaliteit. Op openbare vergaderingen van de Boerenpartij verschenen nu vrijwel standaard jonge demonstranten, die het fascistische gevaar in de knop wilden breken. In zijn proefschrift uit 1968 plaatste ook Nooij geheel volgens de mode van de dag de Boerenpartijstemmers en leden op de F(ascisme)-schaal.³⁴

Binnen de Boerenpartij zelf waren veel leden echter ook zeer verontrust over alle onthullingen. Een aantal van hen richtte de zogeheten 'Noodraad' op, die behalve een zuivering van de foute elementen ook een democratisering van de partij bepleitte. Zelfs nadat Adams uit eigener beweging was opgestapt, weigerde Koekoek aan deze wensen tegemoet te komen, waarop de Noodraad-leden besloten uit de partij te stappen. Bovendien zegde in december 1966 ook het Tweede-Kamerlid P. Voogd zijn lidmaatschap op uit onvrede met het volgens hem te weinig confessionele karakter van de partij. Bij de Tweede-Kamerverkiezingen

van februari 1967 dienden zowel de Noodraad als de Lijst-Voogd een afzonderlijke kandidatenlijst in.³⁵ Belangrijker echter dan het verlies van deze leden was de veranderende houding van *De Telegraaf*, die nu ook kritisch over Koekoek begon te schrijven.³⁶ Alleen al uit commerciële overwegingen was een te sterke identificatie met de Boerenpartij nu niet meer opportuun. Daarmee verloor de partij misschien wel de belangrijkste bondgenoot bij haar opmars.

De Kamerverkiezingen van februari 1967 leverden de Boerenpartij dan ook niet de in juni nog voorspelde doorbraak naar twintig zetels op. Vooral in de steden bleek de aanhang fors te zijn teruggelopen. Met zeven zetels (4,8 procent) haalde de partij overigens nog wel evenveel zetels als het debuterende D66. De Noodraad en de Lijst-Voogd bleven daarentegen onder de kiesdrempel steken, evenals de Christen-Democraten Unie van Zeegers en enkele andere rechts-populistische partijtjes. Deze haalden gezamenlijk overigens nog wel 2,5 procent van de stemmen, vrijwel exact het percentage waarmee de electorale aanhang van de Boerenpartij was teruggelopen.³⁷ Hoewel exacte cijfers ontbreken, lijkt van een terugkeer van de kiezers van de Boerenpartij naar de gevestigde partijen dan ook nog geen sprake te zijn geweest.

Had de Boerenpartij, zoals vaker is gesteld, zonder de 'affaire-Adams' bij de Tweede-Kamerverkiezingen in 1967 meer dan vijftien zetels kunnen halen? Dat is zeker niet uit te sluiten. Tegelijk waren de conflicten inherent aan het karakter van de partij en in die zin was het slechts een kwestie van tijd voordat de bom barstte. In de daaropvolgende jaren zou dat eens te meer blijken. Na een periode van rust, waarin zelfs even sprake leek van een zekere mate van organisatorische opbouw, ontstonden in juni 1968 wederom allerlei conflicten. Verschillende Tweede-Kamerleden, waaronder oudgediende E.J. Harmsen, rebelleerden openlijk tegen Koekoeks leiderschap, waarop zij zonder pardon geroyeerd werden. Harmsen richtte vervolgens de partij Binding-Rechts op en wist een groot deel van de rechts-nationalistische vleugel met zich mee te krijgen. Meer royementen volgden en in 1970 bestond de Tweede-Kamerfractie van de Boerenpartij nog slechts uit twee leden.³⁸ Electoraal kreeg de partij nu meer nog dan in 1967 de rekening gepresenteerd voor alle conflicten. Bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten en gemeenteraden in 1970 verloor de partij vrijwel alle zetels, terwijl zij bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1971 nog maar één zetel behield. Met de afschaffing van de opkomstplicht bleef een deel van het Boerenpartij-electoraat waarschijnlijk thuis, terwijl een deel van het middenstandselectoraat zijn hoop had gevestigd op de Nederlandse Middenstandspartij, die met twee zetels in de Tweede Kamer kwam.

Bij de vervroegde Tweede-Kamerverkiezingen van 1972 maakte de Boerenpartij een kleine *come-back*. Profiterend van het gepolariseerde politieke klimaat en inspeland op de toenemende vreemdelingenangst behaalde de partij 1,9 procent van de stemmen, goed voor drie zetels. Het was achteraf bezien niet meer dan een laatste opleving. Bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1977 behield de partij nog slechts één zetel. In 1981 viel het doek definitief. Ondanks de naamsverandering in Rechtse Volkspartij haalde Koekoek slechts 0,2 procent van de stemmen. Achttien jaar na zijn stormachtige entree verliet Koekoek nu met stille trom het Binnenhof. Zijn dood in 1987 werd bij hoge uitzondering niet herdacht in de Tweede Kamer.

Slot

De tragikomische ondergang van de Boerenpartij in de jaren zeventig heeft het beeld van de partij ongetwijfeld sterk gekleurd. Welke betekenis kan aan een partij worden gegeven die aan weinig verheffend onderling gekrakeel ten onder is gegaan? De in de jaren zestig nog zo populaire Koekoek heeft inmiddels de status van een moderne Hadjememaar en zijn naam wordt vooral gebruikt om excentrieke, populistische nieuwkomers in de politiek te desavoueren. De electorale successen van de Boerenpartij in 1966 hebben daardoor iets raadselachtigs gekregen en worden bij gebrek aan beter voornamelijk als een reactie op woelige tijden gezien. De opkomst van de Boerenpartij sloot echter aan bij een sterke toename van rechts-populistische retoriek, die al vanaf het begin van de jaren zestig zichtbaar begon te worden en die zich voornamelijk richtte op de greep van de gevestigde politieke partijen op de economie en de media. Dit rechts-populisme, dat als onderstroom al langer bestond, was geen reactie maar maakte juist onderdeel uit van wat de journalist H.J.A. Hofland treffend ‘de dekolonisatie van de burger’ heeft genoemd.³⁹ Juist door de behoefte van veel burgers aan een grotere individuele keuzevrijheid en een minder dirigistische overheid kon de Boerenpartij opkomen. Zij werd daarbij geholpen door de media (met name *De Telegraaf*), die een toenemende belangstelling toonde voor nieuwe politieke verschijnselen. Koekoek kon zo uitgroeien tot de rechtse tegenhanger van antirookmagiër Grootveld; beiden symboliseerden met hun absurdistische optreden de behoefte aan een ander, minder afstandelijk en speelser leiderschap. De populariteit van deze stijl van leiderschap was van korte duur, maar zonder invloed was zij niet, ook niet aan de rechterzijde van het politieke spectrum. Het is niet moeilijk in het optreden van politici als H. Wiegel en A.A.M. van Agt ‘Koekoekiaanse’ elementen aan te treffen. Zoals Koekoek – maar bijvoorbeeld ook politici als Luns en Van Rappard – hadden aange-

toond, bleek niet de inhoudelijke discussie maar een simplistisch populisme dikwijls het machtigste wapen tegen de gedreven ernst van progressieve politici.

Opmerkingen over Koekoeks invloed blijven echter hoogst speculatief en zullen dat ook blijven zolang het onderzoek naar de jaren zestig gedomineerd wordt door de belangstelling voor wat zich aan de linkerkant van het politieke spectrum afspeelde. Wie de betekenis van de Boerenpartij op juiste waarde wil schatten, moet zich verdiepen in een 'andere jaren zestig' – waarin de veranderingen niet worden gesymboliseerd door D66, Provo, de Rookbom en de VPRO maar door het REM-eiland, *De Telegraaf*, de Boerenpartij en Hollandscheveld. Koekoeks populariteit in de jaren zestig vormt met andere woorden een belangrijk argument voor een vergruizing van het beeld van de jaren zestig.

noten

¹ A.T.J. Nooij, *De Boerenpartij. Desoriëntatie en radikalisme onder de boeren*, Meppel, 1968. Meer verhelderend is het overzichtsartikel van A.H.M. Dölle, 'De Boerenpartij: terugblik op een politiek verschijnsel', in: *Intermediair*, 7 september 1979, 59-65.

² H. Righart, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict*, Amsterdam/Antwerpen, 1995; J. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig*, Amsterdam/Meppel, 1995.

³ Zie over het populisme onder meer: P. Taggart, *Populism*, Philadelphia, 2000; M. Elchardus, *De dramademocratie*, Tiel, 2002; D. Pels, *De geest van Pim. Het gedachtegoed van een politieke dandy*, Amsterdam, 2003, met name 173-180; H.-G. Betz, *Radical right-wing populism in Western Europe*, London, 1994; en het themanummer over populisme van *Nieuwste Tijd*, 2 (2003), 4 (aug.); met name A. Pelinka, 'Wij zijn tegen. Over de normaliteit van het protest', 17-25; I. de Haan, 'Volkswijsheid in de politiek. Het populisme en de republikeinse traditie', 26-38; en K. Vossen, 'Rechts-populisme in de Nederlandse politiek. Een verkenning', 39-48.

⁴ De Haan, *op.cit.*, 33-34.

⁵ K. Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in het interbellum*, Amsterdam, 2003, 39-67.

⁶ *Ibidem*, 127-135.

⁷ *Ibidem*, 117-126.

⁸ Zie voor biografische informatie over Koekoek onder meer: K. Baartmans, *Boer Koekoek*, Amsterdam, 1966; en W. Slagter, 'Koekoek, Hendrik', in: J. Charité en A.J.C.M. Gabriëls, red., *Biografisch Woordenboek van Nederland*. Dl. 4, Den Haag, 1994, 260-262.

⁹ Hierover Nooij, *op.cit.*, 1-31.

-
- ¹⁰ Bericht in *De Vrije Boer*, 5 januari 1957.
- ¹¹ Pamflet ingevouwen in *De Vrije Boer*, 14 februari 1959.
- ¹² B. ten Caat, *De opstand der braven. Boerendrama in Hollandscheveld 1963*, Meppel, 1964.
- ¹³ *De Boerenpartij en de verkiezingen van 1959, 1962, en 1963*, z.j., z.pl..
- ¹⁴ *Ibidem*.
- ¹⁵ Zie hierover de lemma's 'Partij Recht, Vrijheid en Welvaart', 'Jong Conservatief Verbond', 'Groep Lopes', 'Onafhankelijke Nationale Groep' en 'Nationale Unie' in: Koen Vossen, *Repertorium Kleine Politieke Partijen 1918-1967*. Rijks Geschiedkundige Publicatiën (www.inghist.nl).
- ¹⁶ Zie over de NOU: J. van Donselaar, *Fout na de oorlog. Fascistische en racistische organisaties in Nederland 1950-1990*, Amsterdam, 1991, 92-99; en D. Engelen, *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst*, Den Haag, 1995, 143-144.
- ¹⁷ Zie over Fabius het nawoord van B. Büch in: J. Fabius, *Zes maanden in Albanië met een nawoord van Boudewijn Büch*, Amsterdam, 1990.
- ¹⁸ Baartmans, *op.cit.*, 45.
- ¹⁹ Over deze partijen de lemma's in: Vossen, *Repertorium Kleine Politieke Partijen*.
- ²⁰ P.J.A. Idenburg en Th. J.M. Ruigrok, *De visie van de pers op de commerciële omroep in Nederland 1951-1991. Van REM-eiland tot RTL-4*, Den Haag, 1991, 69-75.
- ²¹ Idenburg en Ruigrok, *op.cit.*, 69-75.
- ²² Zie voor het beginselprogramma van de Boerenpartij: www.rug.nl/dnpp/themas/beginselProgrammas/boeren/begprog.
- ²³ W. Stam, *De Boerenpartij. Een politieke verkenning*, Amsterdam, 1965.
- ²⁴ Zie over deze conflicten onder anderen M. Pam, 'Partij zonder politici', in: *NRC Handelsblad*, 11 april 1981; en W. Stam, 'Burgeroorlog onder de Boeren. Het einde van een illusie', in: *De Telegraaf*, 29 juni 1968.
- ²⁵ *De Telegraaf*, 31 december 1966.
- ²⁶ *Het Parool*, 25 maart 1966.
- ²⁷ B. van Dienst, red., *Koekoek kan ons nog meer vertell'n*, Amsterdam, 1966, 6.
- ²⁸ Baartmans, *op.cit.*, 50.
- ²⁹ *Het Parool*, 25 maart 1966 en *De Telegraaf*, 31 december 1966.
- ³⁰ Over de problemen rondom leiderschap in de jaren zestig: H. te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl*, Amsterdam, 2002, 191-212.

-
- ³¹ Zie N. Pas, *Imaazje. De verbeelding van Provo*, Amsterdam, 2003.
- ³² Stam, 'Burgeroorlog'; zie ook Pam, 'Partij zonder politici'.
- ³³ Zie over de affaire-Adams ook Van Donselaar, *op.cit.*, 121-133.
- ³⁴ Nooij, *op.cit.*, 159-162.
- ³⁵ Zie hierover de lemma's in Vossen, *Repertorium Kleine Politieke Partijen*.
- ³⁶ Het artikel van Stam, 'Burgeroorlog', is hiervan een fraai voorbeeld.
- ³⁷ Het gaat hier om de Partij voor Ongehuwden, Alarm, Landsbelangen en de Liberale Volkspartij. Zie voor deze partijen de lemma's in Vossen, *Repertorium Kleine Politieke Partijen*.
- ³⁸ Over deze conflicten uitvoerig de ongepubliceerde scriptie: C.H. Veenstra, 'Hendrik Koekoek. Een boer op het Binnenhof'. Doctoraal-scriptie Vrije Universiteit, Amsterdam, 1995, 78-93.
- ³⁹ H.J.A. Hofland, *Tegels lichten. Of ware verhalen over de autoriteiten in het land der voldongen feiten*, Amsterdam, 1972.